

похованні, після поховання тіла на кладовищі обов'язково повернутися в будинок, відкіля було винесене тіло покійного, і лише прочитавши коротку молитву, розходитися по своїм домівкам. Згідно з існуючими уявленнями, душі мертвих відвідують рідну сім'ю, свій будинок, нібито живуть певний час з живими, приходять до них уві сні. Саме тому протягом 40 днів в одній із кімнат будинку постійно горить світло (раніше запаловали свічку).

Влаштовуються ще й трапези для поминання мертвих на 3-й, 7-й, 37-й, 41-й, 52-й день, а також через рік після смерті. Збереглися й інші часові терміни поминання мертвих, коли поминки відзначаються на 3-й, 9-й день, через три місяці, рік, а також через три роки. Зміна часу поминання, а також відмирання багатьох елементів реліктових культів відбувалося переважно під впливом ортодоксального ісламу. Читанням молитов і Корану супроводжується весь цикл похоронного ритуалу і після поховального поминання. Стійкість такого релікта, як культ мертвих, можна з'ясувати тим, що він, як і багато інших домусульманських пережитків, зберігався в рамках сімейного побуту.

В такий спосіб іслам поступово проникав в обряди і звичаї різноманітних народів Криму, що приймали участь у формуванні кримсько-татарського народу, підкоряючи їх своєму віровченню. Проте іслам не зміг остаточно витіснити вірування, обряди і звичаї домусульманського періоду. Тому й відбулося обопільне пристосування. Обрядність кримсько-татарського народу сформувалася як на основі мусульманської традиції, так і на основі стародавніх кримських культів.

*Т.Длінна** (м. Миколаїв)

ФАКТОРИ ФОРМУВАННЯ РЕЛІГІЙНОСТІ УКРАЇНЦЯ

Ключовим поняттям нашого дослідження є «релігійність». В науковій літературі його найчастіше співвідносять з окремим індивідом або соціальною групою, спільнотою і розуміють під ним сукупність певних ознак, які їм властиві і які знаходять вияв у вірі та поклонінні надприродному як на рівні свідомості, так і на рівні поведінки. Об'єктом нашого дослідження виступає український народ (етнос). Слід зазначити, що релігієзнавство за радянських часів не брало до уваги той факт, що людське існування можливе лише в

* Длінна Т. – аспірантка Відділення релігієзнавства ІФ НАНУ.

умовах певної етнічної спільноти, окрема особа являє собою, перш за все, певний етнотип, а тим більше не вивчало воно релігійні виміри етнонаціонального буття того чи іншого народу. Саму релігійність, якщо її розглядати як особливий, тривалий стан свідомості, як певну систему, що є сукупністю елементів (ідей, уявлень), які взаємодіють один з одним і з середовищем, утворюють стійку цілісність, можна вважати складовою етнонаціональної ментальності. За М.Костомаровим, народна релігійність - це той особливий погляд, який народ має на свою релігію і що не складає ні якоесь цільне віросповідання, ні якусь секту [Костомаров Н.И. Об историческом значении русской народной поэзии // Костомаров Н.И. Славянская мифология.- К., 1994.- С. 50]. Сьогодні є загальноприйнятим, що національний тип релігійності існує на буденному рівні свідомості, являє собою складне синкретичне утворення. Історія його формування не збігається з історією віровчення певної конфесії [Колодний А. Релігія і церква в контексті історії України // Історія релігії в Україні в 10-ти т.- К., 1996.- Т.1.- С. 17]. Проте, зрозуміло, що релігійність українців, постаючи невід'ємною складовою ментальності й духовності народу, має історію свого формування. Вона являє собою наслідок дії комплексу чинників, які зумовлювали спосіб життєдіяльності українського народу у певному природо-географічному та культурно-історичному просторі. Чинниками, що вплинули, на наш погляд, на формування релігійності українського народу були:

- *об'єктивні* – природо-географічні, господарські, соціальні та суспільно-політичні, історичні та культурно-історичні;
- *суб'єктивні* – етнопсихологічні.

Розглянемо їх докладніше.

Природо-географічні чинники. Ще К.Ясперс у праці “Психологія світоглядів” відзначив, що географічне середовище є джерелом настанови людини до дійсності. Питання впливу географічного довкілля на психологічний склад української людини розглядали М.Костомаров, Д.Чижевський і детально вивчали вчені української діаспори [Енциклопедія Українознавства.- 1949.- Т. 1/2.- С. 710-713]. Головною ідеєю їхніх концепцій є ідея залежності людської психіки і її проявів (характеру мислення, емоційно-психологічних переживань, ставлення до навколишнього світу та ін.) не тільки «від вроджених нахилів і диспозицій але також від безпосередніх впливів такого природного довкілля, як краєвид, природа землі тощо» [Кисельов М. Феномен землеробства в українському світі // Генеза.- 1995.- № 1/3.- С. 10]. Формуючий вплив на людську психіку природо-

географічних чинників називають геопсихічними явищами. Останні відіграють важливу роль у формуванні релігійності. Геопсихічна дія простору залежить від типу природи і краєвиду, тому вона не є гомогенною на всьому українському терені.

Оцінюючи загальний вплив особливостей природо-географічного середовища на формування релігійності українця, зазначимо, що різноманітність природи, її краса, неоднорідність ландшафту стимулювали різноманітність переживань і вели до складання поетичного світогляду мрійливості. Великі простори, що є достатніми для мирного співжиття, багатство природних ресурсів, родючість ґрунтів, теплий клімат разом склали сприятливі умови для повноцінного життя людини, не вимагали напруженої боротьби за існування. Головним напрямком людської діяльності було пристосування до існуючих умов, ніби-то вписування, гармонійне входження в природний світ. Тому релігійність народу мала бути природовідповідною, оптимістично забарвленою, безпосередньо прив'язаною до землі. За спостереженнями М.Кисельова, українцям «більш властивим є не природоборство, а слідування природі, інтуїтивне вникнення в суть її процесів» [Там само само.- С. 61]. Разом з тим, стала краса природи і її обдаровуюча любов впевнювали людину в існуванні Абсолюту, в його всеприсутності [Костомаров Н.И. Об историческом значении русской народной поэзии // Костомаров Н.И. Славянская мифология.- С. 60].

Слід відзначити і вирішальну роль степу в формуванні духовності і релігійності українців. З одного боку, вчування в рівнинний ландшафт степу, у «неоформлену безмежність» приводило до переживання величного. Почуття величного(абсолютного) - це водночас «почуття піднесення й поширення і почуття звуження», оскільки людська душа почувала свою неспроможність охопити величне [Кульчицький О. Риси характерології українського народу // Енциклопедія українознавства.- 1949.- Т. 1/2.- С. 712]. З іншого боку, двоїста сутність степу проявляється в його здатності бути то океаном життя (весна, початок літа), то винищувачем всього живого (загроза суховіїв, ураганів). Тому вчування в процеси природи, що притаманні степовому середовищу, приводять до непостійності і контрастивості чуттєвого життя. Самостійне існування в степу розвивало індивідуалізм, зосередженість на внутрішньому житті, головний зміст якого становили переживання і почуття. Серед них головними були почуття любові і ненависті.

Таким чином, степове існування виокремлювало людину з буденного життя (особливо козака, у минулому як правило селянина),

давало можливість їй відчутти свою самоцінність й водночас або спорідненість, причетність до природних процесів, або підпорядкованість і залежність від невідомих сил. Такі постійно повторювані психологічні стани були сприятливим ґрунтом для формування внутрішньої релігійності, де людина ніби-то перебуває в постійному індивідуальному спілкуванні з незбагненим Абсолютом, відчуває його всеприсутність, а навколишній світ сприймає одухотвореним.

Господарські чинники. До першої третини ХХ ст. землеробство було символом українського способу життя. Саме землеробська праця, на думку багатьох дослідників, вимагає більшої кваліфікації, ніж праця індустріального робітника. Землероб використовував знання, накопиченні протягом кількох століть його власними предками, корегував їх власним досвідом, сам формував і виступав частиною традиції. У нього, крім кваліфікації велику роль відігравало почуття прив'язаності, любові до землі. Така психічна настанова знаходила вираз у відчутті ним якогось інтимного зв'язку з природою та землею. Вона одержала назву антеїзму. В.Янів відзнав, що «в сумі земля для українця набрала певної міфічної й містичної, якоїсь легендарної таємничої сили» [Янів В. Українська вдача і наш виховний Ідеал.- Мюнхен-Тернопіль, 1993.- С. 20]. О.Кульчицький описував цей феномен як «*harmonia praestabilita*» (передуставлена гармонія людини й землі, землі для якої можна вжити, перефразуючи Спінозу, означення «*Substantia sive Dea*», що ні в чим однак не порушує віри в її великого Господаря - персонального Бога» [Кульчицький О. Риси характерології українського народу // Енциклопедія українознавства.- Т.1/2.- С. 712]. Водночас земля сприймалася українцями як священний дар Вищої Сили. Вона ототожнювалася з живою істотою (як природа в цілому), що живе за своїм законами, про яку слід піклуватися, берегти і передати неушкодженою наступним поколінням.

Сільськогосподарська діяльність виступала, таким чином, як процес спілкування людини з землею, а через неї – з природою і Богом. Через це спілкування селянин намагався збагнути сутність родючості і якимсь чином вплинути на нього. Залежність хлібороба від природо-погодних умов також сприяла плеканню побожності.

Селянству також, як зберігачу архаїчного світогляду, притаманне було циклічне сприйняття часу, де часові орієнтири задаються порами року. Відчуття себе інтегральною частиною природи характеризувалося перенесенням ознак природи на людину, а не навпаки – екстраполяцією людських якостей на природний світ. Це

означало, що людина може підтримувати природний цикл завдяки магічним діям. Магія тут була не якимсь додатком до природної причинності. Вона, згідно з народними уявленнями, була «складовою частиною світового колообігу, що з'єднує природне і надприродне в ціле» [Гуревич А. Я. Средневековый мир: культура безмолвующего большинства.- М., 1990.- С. 50]. Крім того, землеробство, яке не мало технологічного поділу праці і первинно існувало у родинному колі, мало чітку розподіленість видів господарської діяльності відповідно до сезону року, тому сприяло формуванню системи обрядів, здійснення яких переважно проходило в межах родини, і відображали вони головний напрямок господарської діяльності - хліборобство. Все це не могло не знайти виразу у релігійності українців.

Культурні та культурно-історичні чинники. Геополітичне розташування України зумовило її історичну долю. Вона знаходиться на «грані двох світів» (В.Янів) в природо-географічному, соціально-економічному, культурному, етноконфесійному і нарешті цивілізаційному планах. Канадський історик О.Пріцак зазначає: «Назва України - «пограниччя». Як кожне пограниччя, ця територія «вагітна», з одного боку, злиттям багатств різних міфічних та релігійно-культурних традицій, а з іншого - суперечностями, які ці різні складники приносять із собою: осіла і кочова державність, християнство й іслам, католицизм і православ'є, патримоніальна і конституційна системи» [Пріцак О. Що таке Історія України? // Слово і час.- 1991.- № 1.- С. 59]. В Київську добу український терен зазнав латинського, візантійського і шведського впливів, в феодальну і новітню епохи - польського, німецького, російського і кримського, Тому, певно, можна погодитися з визначенням М.Грушевського, що така широка перспектива різних вір, моральних і догматичних систем дозволяла українцям виділити в них загальнолюдські цінності і тому «українське народне життя не прийняло ортодоксії і залишилось назавжди при певній духовній і релігійній свободі - ширшім погляді на віру й мораль» [Грушевський М. З Історії релігійної думки на Україні // Грушевський М. Духовна Україна.- К., 1994.- С. 12].

Специфіка прийняття і засвоєння християнства українською людністю також позначилася на формуванні її релігійності. Саме прийняття християнства в давньоукраїнському суспільстві відбувалося як своєрідна революція «зверху». Нова релігія охопила спочатку лише «верхівку» суспільства (і то більше у культово-обрядовому вимірі), а для широких народних мас, зайнятих переважно сільським господарством, язичництво залишалось основою світогляду. Масове навернення української людності у християнство, на думку

М.Грушевського, відбулося лише у XVI-XVII ст., до речі, в часи, коли на історичній арені заявилося козацтво. Воно являло собою творення «народного християнства» - релігії, що «стала підставою народного світогляду в пізніших століттях, аж до нинішніх днів» [Там само.- С. 39].

Із-за свого геополітичного розташування, особливостей географічної структури український терен був відкритим для іноземних завоювань, тому, напевно, домінуючим мотивом історії українського народу було «явище катастрофи» (П.Феденко). В його основі лежала багатовікова бездержавність українців, розчленування їх території, відсутність власної еліти. Людина країни-об'єкта постійних зазіхань войовничих сусідів жила постійно у фізичній і психічній напрузі, на межі між життям і смертю. За таких умов життя переходить на вищу, «екзистенціальну форму», де вісцю відношення до життя стає не воно само, а якась його «трансценденція», або ідея чи ідеал, що переступає й перевищує межі життя (К.Ясперс). Як зазначає В.Янів, у народів з християнською культурою такою «трансценденцією» була християнська віра, ідеалом, що переступав межі життя, була надія на вічне щастя у Господі [Янів В. Релігійність українця з етнопсихологічного погляду // Основа.- 1995.- № 28/6/- С. 145-146].

Проте ті ж постійні експансії призводили до так званої «історичної селекції» (О.Кульчицький), наслідком якої було переважання людей з типом психології «*min vita*». Такий психологічний тип сприяв утвердженню фаталістичного песимізму, що, в свою чергу, був добрим ґрунтом для релігійного очікування допомоги і пасивізму. Історичні катастрофи, що призвели до втрати самостійності, зробили неможливим нормальний розвиток країни. Тільки церква залишалася єдиним виявом національного духу, «одиною національною установою, яка об'єднувала всі частини й усі верстви народу» (М.Грушевський). За розвідками В.Косика, церква ще з часів Київської Русі існувала як незалежна інституція, як повноправний фактор духовного життя, як сторож морального закону, християнської моралі, людяності [Косик В. Про шляхи розвитку церкви в Україні й Росії (XI-XVI вв.) // Український Історичний журнал.- 1993.- № 2-3.- С. 18]. Відносини між церквою і державою відзначалися доброзичливістю і практикою християнського життя. Таке становище залишалося до моменту поглинання Київської митрополії Московською Патріархією.

Соціальні та суспільно-політичні чинники. Характерною рисою українського етносу та нації була недостатня соціальна диференціація. Практично до середини XX ст. його можна було

вважати «одностановим». На кінець XVIII ст. селяни становили 53,7% населення Лівобережної України [Субтельний О. Україна: Історія.- К., 1992.- С. 170], у другій половині XIX ст. серед найбільших масових соціальних груп селянство аграрної України складало найчисельнішу групу віруючих: у Київській, Подільській та Волинській губерніях - 70-78% населення [Історія православної церкви в Україні.- К., 1997.- С. 227]. На 1926 р. 90,2% українців були зайняті сільським господарством [Енциклопедія українознавства.- 1949.- Т. 1/2.- С. 138].

В суспільному плані для селянського способу життя характерне творення малих груп типу «інстинктивних», почуттєвих «спільнот переживання». Малим групам бракувало зацікавлення широкими організаційними формами і тривких надіндивідуальних цілей. Однак вони водночас розвивали здатність до приязні і симпатії, «психологічне розуміння чужого душевного життя та поєднане з ним комплементарне явище - здібність інтроспекції, звертання до власного нутра, як і їх наслідки - більше споглядальну, ніж активну настанову» [Кульчицький О. Риси характерології українського народу // Енциклопедія українознавства.- Т. 1/2.- С. 715]. Відтак переважання в соціальній структурі малих груп могло сприяти формуванню внутрішньої релігійності.

В соціальній сфері найбільш виразно проглядають егалітаристські та демократичні ідеали української спільноти. Дослідники відзначають відсутність станової замкненості в українському суспільстві з давніх-давен. За В. Антоновичем, українська асоціація (чумацтво, рибальство, чабанство) відзначається своєю малочисельністю й рівноправністю [Антонович В. Три національні типи народні // Антонович В. Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори.- К., 1995.- С. 97]. М. Костомаров в цьому аспекті цікаво розкриває зміст поняття «грумада» [Костомаров Н. Две русские народности.- К., 1992.- С. 63-64]. Егалітаристські традиції також жилися необхідністю постійної оборони краю за умов, коли влада була, як правило, чужоземною і майже ніколи не дбала про оборону. Більше того, провідною ідеєю українства у сфері державного будівництва був принцип вічевий, принцип широкого демократизму, що виходив із визнання рівного політичного права задля кожної одиниці суспільства [Антонович В. Про козацькі часи на Україні.- К., 1991.- С. 17-19]. За В. Кизимом, єдність і водночас внутрішня боротьба постійних тенденцій до національного і соціального визволення - головний стрижень української історії [Кизи́ма В. “Незалежність від” чи “незалежність для”? Маргінальна сутність ментальності України // Віче.- 1993.- № 9.- С. 121].

Егалітарні та демократичні тенденції в соціальному бутті не могли не позначитися на специфіці української релігійності. «Елемент соціальної справедливості - головна база української релігії», - пише Н.Григоріїв [Григоріїв Н. Українська національна вдача.- Вінніпег, 1941.- С. 42].

Утвердження в Україні гедоністичної етики і відповідних цінностей пов'язане з феноменом козацтва. У 1654 р. козаки склали 60-80% загальної кількості населення. На кінець XVIII ст. вони залишалися другим за чисельністю станом Лівобережної України. Воно стало тим проводом українського народу, якого його позбавила історична доля, підпорядкований статус. Це знайшло своє відображення в народній психології і релігійності.

Українське козацтво, маючи генетичний зв'язок, як і все європейське лицарство, з дружинами княжої доби, сформованими на основі традицій чоловічих військових союзів первісності, являло собою саме український соціокультурний феномен. Його своєрідність полягала в тому, що, скажімо, навіть на відміну від російського козацтва, сформованого за рахунок змішання половецького та російського етносів, з яскраво вираженою орієнтацією етносу тільки на військову службу, українські козаки поєднували в собі архетип-землероба і архетип-воїна. Дослідження історії запорозького козацтва свідчать про розвиток в цих регіонах землеробства, тваринництва, рибних промислів і ремісничого виробництва.

Проте все ж таки невід'ємним елементом буття козацтва була війна. Війна як «релігійне дійство, святкове випробування, ініціація» (І.Яковенко). «Козаками рухає імпульс, який подає образ війни як єдине гідне чоловіків заняття, як ініціаційне випробування. Війна необхідна цим людям для стійкої статевої самоідентифікації» [Лукичев П., Скорик А. Социально-психологический феномен казачества // Свободная мысль.- 1995.- № 8.- С. 47]. Видатний дослідник українського козацтва Д.Яворницький писав: «Ніщо так не розвиває в людині релігійного почуття як постійна війна» [Яворницький Д. Історія запорозьких козаків: у 3 т.- К.,1990.- Т.1.- С. 256]. Козацтву була притаманна глибока внутрішня релігійність, але мала вона різний характер. Російське козацтво відзначалося «пасіонарною релігійністю», яка не потребувала зовнішніх форм вияву, мала «характер відчуття зв'язку людини з Богом, неритуалізованого, нерегламентованого зв'язку». Українське козацтво, крім внутрішньої релігійності, чітко ідентифікувало себе з православ'ям. Первинний релігійний індивідуалізм під загрозою національної асиміляції (XVI-XVII стст.) був відкинутий, українське козацтво постало як православний

лицарський орден, члени якого були пов'язані потрійними узами «вітчизни, віри, покликання».

Поряд з вище означеними складовими суспільного життя на формування релігійності українців мала великий вплив структура родини. Дієвість її впливу посилювалась історико-психологічно зумовленою самотністю. В.Янів пише: «Родинне почуття в українців надзвичайно розвинене: що більше він самотній, - ізольований від зовнішнього світу, тим більше тепла й любові він шукає серед своїх близьких» [Янів В. Релігійність українця з етнопсихологічного погляду // Основа.- 1995.- № 28/6.- С. 158]. Ідеалізація любові, жінки, подружнього життя - одна з рис українського світогляду.

Українці вирізнялися серед сусідніх народів особливим статусом жінки у громадському і суспільному житті. Деякі дослідники вважають, що архаїчна українська культура побудована на ідеї домінування жінки над чоловіком. Дійсно, календарна обрядовість ґрунтується майже виключно на виконанні жінкою обрядових дійств. Центральний образ української архаїчної поезії - мати-вдова. На весіллі головна фігура - мати нареченої. Українська наречена була наділена значно більшими правами, ніж у росіян, навіть правом - вибирати жениха. Після смерті батька землю ділили між всіма дітьми і у т.ч. дочками. Існувала особлива форма спадщини, яку отримували тільки дочки – материзна [Гримич М. Два виміри національного характеру // Наука і суспільство.- 1991.- № 6.- С. 27-30].

Мати була головною фігурою і у родині, і у процесі виховання. Психоаналітична теорія стверджує, що людська особистість і її ставлення до життя і до людей витворюються під впливом переживань у ранньому дитинстві, тобто тоді, коли на неї найбільший вплив має родина.

За дослідженнями Р.Столера, статеві ідентичність є незмінним ядром формування особистості. Вона, за незначними винятками, остаточно буває сформованою до трьох років, незалежно від статі дитини [Гилдиган К. Иным голосом. Фрагмент из книги 3 // Этическая мысль: Научно-публицистические чтения 1991.- М., 1992.- С. 356]. Н.Ходоров у своїй книзі «Відтворення материнства» доводить, що в суспільстві, де лише матері піклуються про малюків, у дітей обох статей виникає первісна спорідненість з матір'ю. А оскільки у ранній період життя дитини у неї фактично немає батька, хлопчики мають ускладнення з усвідомленням себе як чоловіка. Стати повноправним членом чоловічого співтовариства для хлопчика з'являється можливість тільки після розриву з жіночим світом домашнього господарства. «Після розриву з матір'ю в процесі ідентифікації,

пошуку ідентичності виростає як чоловіча індивідуальність, так і чоловічий раціоналізм» (Дж.Бенджамін) [Див: Мольтманн-Вендель Э. И сотворил Бог мужчину и женщину... // Вопросы философии.- 1991.- № 3.- С. 94]. У цей же момент виникає чоловічий нарцисизм, який культивується чоловічим суспільством і є його базовою цінністю, що знаходить свій вияв переважно в почутті зверхності щодо жіноцтва і жіночого світу.

За спостереженнями Б.Цимбалистого, українська родина зберегла багато рис матріархальної родини. На противагу цьому західноєвропейська сім'я має патріархальний характер. Спочатку дитина опікується переважно матір'ю, але приблизно з чотирьох років батько більш активно бере участь у вихованні. «Не лише він сам (батько) дає йому приклад мужеської поведінки в житті, але свідомо її впоює» [Цимбалистий Б. Родина і душа народу // Українська душа.- К., 1992.- С. 86].

В українській родині визначальною постаттю в вихованні на всіх його етапах є мати. Батько лише зберігає за собою право включатися у виховний процес час від часу. Відтак він для української дитини найчастіше поставав в ролі грізного, недоступного, лише караючого авторитету. Тому дитина будь-якої статі ідентифікувалася переважно з матір'ю і наслідувала типові для жінки стереотипи поведінки й мислення. Риси характеру «ідеальної людини» у дитячому сприйнятті збігаються з рисами жінки-матері. В релігійному житті це вилилося в поширеності християнського культу Богородиці. Образ Христа набуває тут рис жіночності і водночас зберігається архаїчний щабель релігійної свідомості, який пов'язаний із вшануванням сил природи, побутує хліборобський культ, де головною жрекинею завжди виступала жінка.

Етнопсихологічні чинники. Вихідні умови виникнення, існування і розвитку українського етносу зумовили те, що однією з рис його етнопсихології стала релігійність. Під терміном «етнопсихологія» найчастіше розуміють спільні психічні особливості людей, які разом творять певний народ.

Одним з перших спробував визначити структуру української психіки Я.Ярема. Він же виокремив одну з її головних рис - інтровертивність. Інтровертивність - психологічна риса, яка характеризує особистість, зорієнтовану на свій внутрішній світ думок та переживань, самозаглиблену, рефлексивну особистість, що «завжди знаходиться нібито у стані оборони» [Юнг К.Г. Психология бессознательного.- М., 1994.- С. 77], у якій «суб'єктивний світ отримує перевагу над світом об'єктів» (Я.Ярема). За спостереженням Я.Яреми,

інтровертивні народи є творцями релігійних світоглядів, їм відповідає містицизм та спіритуалізм [Ярема Я. Українська духовність у її культурно-історичних виявах // Перший Український Педагогічний Конгрес 1935.- Львів, 1938.- С. 17].

Про інтровертивність свідчить низка рис, які є сприятливим ґрунтом для вкорінення релігійного світосприйняття, а саме: традиціоналізм, ідеалізація внутрішнього життя, індивідуалізм, потяг до перероблення самих себе, а не зовнішнього світу, толерантність, неагресивність, ігнорування будь-якої влади над особистістю, егоцентризм, а головне - внутрішня свобода. Під впливом інтровертивності релігія відмежовує людину від життя і світу, а релігійність шукає вислову у внутрішніх настановах. Складовою інтровертивного ставлення до життя є егоцентризм, який є підґрунтям імперативу індивіда жити згідно зі своїми суб'єктивними переконаннями та принципами і поважати при цьому права інших. На думку Я.Яреми, егоцентризм на вищому рівні спіритуалізується, найвищою метою змагання стає власна морально-духовна досконалість, а то й особисте вічне щастя поза межами земного. Інтровертивність стала добрим ґрунтом для формування саме внутрішньої релігійності, прищеплення християнства в його неортодоксальній формі при одночасному збереженні світоглядних традицій давніх часів.

Українській психіці притаманна раціональність. Це – здатність сприймати що-небудь в деталях, дискретно. Довкілля сприймається при цьому як «диференцьований смисловий простір» (О.Донченко). Раціональність позначилася на здатності українців розмірковувати, доходити до суті. В площині релігійності - це прагнення збагнути сутність віри, а не захоплюватися лише її зовнішніми виявами. Тому можливий інтерес до протестантизму як потяг народу до раціоналізму.

Цьому також сприяє індивідуалізм української вдачі. В українській ментальності індивідуальне начало на шкалі ідентичності має тенденцію не до полюсу егоїзму як віддаленості, а до полюсу персональності [Лисий І. Менталітет і духовна культура українців // Філософська і соціологічна думка.- 1995.- № 11-12.- С. 50]. Як відомо, в центрі християнського вчення стоїть людська особистість. Відтак український індивідуалізм міг стати ґрунтом для етичної релігійності, де власне розуміння Бога людиною є вихідним принципом її життя, коли вона несе відповідальність тільки перед Богом, як вищою істиною, і собою, а не перед світом, людським загалом.

«Сам собі господар» - кредо українця. Це кредо виражає головну цінність духовного світу народу – внутрішню свободу. Інтровертивність тут є запорукою неагресивності, миролюбності, а в релігійному плані - ґрунтом для духовного удосконалення і сприйняття християнських ідей рівності та братерства.

Емоційність називають однією з головних рис української етнопсихології (О.Кульчицький, В.Липинський, І.Мірчук, Д.Чижевський, Я.Ярема). Це означає, що психіка народу зорієнтована на суб'єктивне (почуття, враження, цінності і норми співжиття). Логіка виступає у формі образів та почуттів, а склад мислення і характеру є емоційним. Власне тому українці відкриті для контактів з іншими культурами. З одного боку, - це виявляється у здатності їх до прийняття нового, тенденції до психічної еволюції, а, з іншого, - в примиренстві до чужої експансії. Характерним тут є балансування між крайніми емоціями (“то плаче, то скаче”) і ніби-то постійна потреба в цьому переживанні. Воля також спрямовується почуттями. Перевага почуття над розумовим і вольовим, панівна роль любові зумовлюють релігійність української вдачі [Мірчук І. Світогляд українського народу. Спроба характеристики // Генеза.- 1994.- № 2.- С. 94]. Л.Фейербах вважав, що кожній об'єкт може бути релігійним лише у випадку, коли він є об'єктом не холодного розуму або пам'яті, а почуття [Фейербах Л. Сущность христианства.- М., 1965.- С. 40]. Тому, напевно, українську релігійність можна визначити як кордоцентричну. Саме так її характеризував український філософ П.Юркевич: “Основа релігійної свідомості лежить у серці людини. Релігія не є щось стороннє для духовної природи, вона утворена на природному ґрунті» [Цит. за: Чижевський Дм. Нарис з історії філософії на Україні.- Прага, 1931.- С. 149]. На думку О.Кульчицького, українська релігійність може тяжіти більш до містичності або почуттєвого стану збереженості, ніж до усвідомлення власного обов'язку [Кульчицький О. Проблематика взаємин етнопсихології і диференціальної психології релігії // Релігія в житті українського народу.- Мюнхен-Рим, 1966.- С. 74]. Проте, на наш погляд, містичність не перекреслює автоматично етнічність. Більше того, емоційність проявляється, поряд з високою оцінкою земного життя, в почутті і власної гідності і у визнанні за кожною людиною права на власний етнічний шлях. Українцям властивий на всіх етапах їх історичного буття розвинутий альтруїзм, інстинкт «несіння допомоги» (В.Янів), що відповідає головним християнським заповідям - любові до Господа і ближнього свого.